

ГЕНЕЗИС ПОНЯТТЯ «ДИСКУРС» У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Ніна ГУДЗЬ (Житомир, Україна)

У статті розглянуті підходи різних лінгвістів до трактування поняття «дискурс» та описано критерії, на підставі яких здійснюється його типологія.

Ключові слова: дискурс, екстралінгвістичні фактори, текст, мовлення, соціокультурний контекст, лінгвістика, комунікація.

The article gives an overview of different scientific approaches to the definition of the term “discourse” and describes the criteria which serve as the basis for its typology.

Key words: discourse, extralinguistic factors, text, speech, sociocultural context, linguistics, communication.

Становлення когнітивно-дискурсивної парадигми в сучасній науці зробило дискурс об'єктом уваги не лише лінгвістів, а й філософів, психологів, літературознавців, етнографів, фахівців зі штучного інтелекту тощо. Поняття «дискурс» належить до найуживаніших понять сьогодення, однак навіть серед лінгвістів не існує єдиної думки щодо його трактування, оскільки оперуючи цим поняттям, дослідники часто виходять з полярних позицій.

Про зацікавленість науковців проблемами дискурсу свідчить велика кількість праць вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема Н. Арутюнової, Ф. Бацевича, О. Бессонової, А. Белової, В. Дем'янкова, В. Карасика, Є. Кубрякової, М. Макарова, М. Полюжина, П. Серіо, А. Токарської, Дж. Філіпса, Дж. Фіске, Р. Ходжа, І. Шевченко, Дж. Юла та ін.

Метою даної статті є аналіз еволюції різних підходів до визначення поняття дискурсу та його типології.

Хоча поняття «дискурс» існує вже понад дві тисячі років у значенні «діалог», «міркування», як лінгвістичний термін воно почало широко використовуватись лише в 50-і рр. ХХ ст. після публікації статті американського лінгвіста З. Харріса «Аналіз дискурсу», який назвав так метод аналізу зв'язного

мовлення, призначений для виведення дескриптивної лінгвістики за межі одного речення в даний момент часу і для співвіднесення мови та культури [9: 83-90].

Лінгвістичний енциклопедичний словник трактує дискурс як «зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами; текст, розглянутий в контексті подій; мовлення, розглянуте як цілеспрямований, соціальний акт, як компонент, що приймає участь у взаємодії людей і механізмах їх свідомості (когнітивних процесах)» [8: 136].

М. Стаббс виділяє три основні характеристики дискурсу: 1) у формальному відношенні – це одиниця мови, що перевищує за обсягом речення; 2) в плані змісту дискурс пов'язаний з використанням мови в соціальному контексті; 3) за своєю організацією дискурс є інтерактивним, тобто діалогічним [5: 189].

Схожою є позиція Д. Шифрін, яка виділяє три підходи до поняття «дискурс». Перший підхід, що здійснюється з позицій формально чи структурно орієнтованої лінгвістики, визначає дискурс як два або кілька речень, пов'язаних між собою за змістом. Другий підхід дає функціональне визначення дискурсу як «будь-якого вживання мови». Цей підхід визначає обумовленість аналізу функцій дискурсу вивченням функцій мови в широкому соціокультурному контексті. Третій підхід визначає дискурс як висловлювання і наголошує на взаємодії форми та функцій. У цьому випадку дискурс розуміється не як примітивний набір ізольованих одиниць мовної структури «більших за речення», а як цілісна сукупність функціонально організованих, контекстуалізованих одиниць вживання мови [9: 83 - 90].

М. Л. Макаров визначає формальну, функціональну та ситуативну інтерпретації як основні координати, на які слід опиратися при розв'язанні проблеми визначення змісту терміну «дискурс». Таке розуміння дискурсу перегукується з підходами М. Стаббса та Д. Шифрін.

П. Серіо виділяє 8 значень терміну «дискурс»: 1) еквівалент поняття «мовлення»; 2) одиниця, що за розмірами перевищує фразу; 3) вплив висловлювання на його одержувача з врахуванням ситуації висловлювання; 4) бесіда, як основний тип висловлювання; 5) мовлення з позиції мовця на протигагу оповіданню, яке таку позицію не враховує; 6) вживання мовних одиниць, їх мовленнєву актуалізацію; 7) соціально чи ідеологічно обмежений тип висловлювань (напр. політичний дискурс); 8) теоретичний конструкт, призначений для вивчення умов продукування тексту [5: 190].

В. С. Чернявська, узагальнивши трактування дискурсу в вітчизняному та зарубіжному мовознавстві, зводить його до двох основних типів: 1) конкретна комунікативна подія, зафіксована в письмових текстах та усному мовленні, що здійснюється в конкретному когнітивно та типологічно обумовленому комунікативному просторі; 2) сукупність тематично співвіднесених текстів [11: 14].

Заслуговує на увагу виділення двох типів досліджень присвячених дискурсу: когнітивно-дискурсивних та комунікативно-дискурсивних. Таке протиставлення підходів зводиться до розмежування між семантикою та прагматикою знака. Семантика дискурсу в цьому контексті трактується як сукупність інтенцій та пропозиційних установок у спілкуванні, а прагматика – як способи вираження відповідних інтенцій та установок [5: 191].

Надзвичайно важливим для розуміння терміну «дискурс» є розмежування понять «дискурс», «текст» і «мовлення», що також є предметом дискусій лінгвістів. Хоча між текстом і дискурсом багато спільного, ототожнювати їх все ж не слід.

На початку 70-х рр. ХХст. була зроблена спроба диференціювати поняття «текст» і «дискурс» за допомогою включення категорії ситуації. Дискурс трактувався як «текст плюс ситуація», а текст відповідно – як «дискурс мінус ситуація».

Деякі сучасні вчені, зокрема Г. Почепцов, Р.Ходж, Г. Кресс, вважають, що текст і дискурс можна розглядати за аналогією з реченням і висловлюванням. Речення розуміється як звичайний елемент структури, тоді як висловлювання поєднує в собі речення та соціальний контекст його використання. Текст і дискурс дублюють ці відносини на вищому рівні. І. Шевченко та О. Морозова дотримуються думки, що визначення висловлювання як речення в соціальному контексті стирає різницю між висловлюванням і дискурсом, при цьому надмірно розширюючи його межі [3: 24].

Російський дослідник Г. Солганик визначає дискурс як текст, взятий у взаємозв'язку із життям, із соціальними й психологічними характеристиками мовців, з подієвим контекстом. У терміні дискурс підкреслюється процесуальність мовленнєвої дії. При цьому текст є тільки результатом, частиною процесу.

На сучасному етапі лінгвістичних досліджень серед відмінностей тексту та дискурсу вчені підкреслюють також динаміку останнього та статику першого [4].

Ще одним підходом до розмежування тексту і дискурсу є розуміння тексту як абстрактного теоретичного конструкту, що реалізується в дискурсі.

Окрім того, розуміння дискурсу як мовлення зануреного в життя, на відміну від тексту зазвичай не відноситься до стародавніх текстів, зв'язок яких з життям не встановлюється безпосередньо [6: 123].

Що стосується зведення дискурсу до мовлення, І. Шевченко та О. Морозова під мовленням розуміють мовленнєву діяльність, а під дискурсом – мовлення у контексті соціальної та мисленнєвої діяльності і визначають **дискурс** як інтегральний феномен, як мисленнєво-комунікативну діяльність, яка протікає в широкому соціокультурному контексті, є сукупністю процесу та результату, характеризується континуальністю та діалогічністю [3: 26-28].

Ф. С. Бацевич визначає дискурс як тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, писемну, паралінгвальну), відбувається у межах конкретного каналу спілкування,

регулюється стратегіями і тактиками учасників; синтез когнітивних, мовних і позамовних (соціальних, психічних, психологічних тощо) чинників, які визначаються конкретним колом «форм життя»; залежних від тематики спілкування, має своїм результатом формування різноманітних мовленнєвих жанрів [2: 138].

К. Серажим розуміє дискурс як складний соціолінгвістичний феномен сучасного комунікативного середовища, який, по-перше, детермінується (прямо чи опосередковано) його соціокультурними, політичними, прагматично-ситуативними, психологічними та іншими (конститууючими чи фоновими) чинниками, по-друге, має «видиму» — лінгвістичну (зв'язний текст чи його семантично значущий та синтаксично завершений фрагмент) та «невидиму» — екстралінгвістичну (знання про світ, думки, настанови, мету адресанта, необхідні для розуміння цього тексту) структуру і, по-третє, характеризується спільністю світу, який «будується» впродовж розгортання дискурсу його репродуцентом (автором) та інтерпретується його реципієнтом (слухачем, читачем тощо). Дискурс — це, образно кажучи, життя тексту в нашій свідомості, це накладання інформації, яку ми отримуємо з цього тексту, і нашого знання про обставини, спонуки його породження на ментально-чуттєве інформаційне поле нашого індивідуального «Я» [10: 13].

Незважаючи на різноманітність підходів вчених до дефініції поняття «дискурс», з наведених визначень можна зробити висновок, що вони не взаємовиключають, а скоріше доповнюють одне одного, розглядаючи поняття з різних ракурсів.

При вивченні дискурсу виникає питання про його типологію. Велика кількість типологій дискурсу, що існують на сьогоднішній день, на думку М. Л. Макарова є наслідком того, що не всі типології можуть похвалитись логікою побудови класифікації та відсутністю достатнього емпіричного матеріалу [9: 147].

На сьогодні до провідних критеріїв виділення типів дискурсу за І. Шевченко і О. Морозовою відносяться ті, що пов'язані з категоріями дискурсу та можуть бути розрізнені у термінах формальних, функціональних, змістовних критеріїв. Отже, увесь загал дискурсу можна логічно розділити за тим чи іншим критерієм [3: 232].

Так, взявши до уваги адресатний критерій М. Л. Карасик виділяє **особистісно-орієнтований та статусно-орієнтований (інституційний) дискурс**. В першому випадку в спілкуванні беруть участь комуніканти, що добре знають один одного, а в другому – представники тієї чи іншої соціальної групи. **Особистісний дискурс** представлений двома основними різновидами: побутовим та буттєвим. Специфіка побутового дискурсу полягає в намаганні максимально стиснути інформацію, що передається, створити такий код спілкування, коли люди розуміють один одного з півслова. Буттєвий дискурс має на меті художнє та філософське розуміння світу.

Статусно-орієнтований дискурс – мовленнєва взаємодія представників соціальних груп чи інститутів один з одним, з людьми, які реалізують свої статусно-рольові можливості рамках усталених суспільних інститутів [5: 193]. Беручи до уваги сучасний соціум всередині інституційного дискурсу виділяють такі підтипи як політичний, адміністративний, юридичний, військовий, педагогічний, релігійний, містичний, медичний, рекламний, науковий, медійний та ін. Необхідно зазначити, що інституційний дискурс історично мінливий – коли зникає суспільний інститут як особлива культурна система він розчиняється в суміжних типах дискурсу.

Прагмалінгвістична модель дискурсу висуває на перший план ознаки способу чи каналу спілкування. За **способом спілкування** розрізняють інформативний і фасцинативний, змістовний і фактичний, серйозний і несерйозний тощо, за **каналом спілкування** – усний і письмовий, контактний і дистанційний, віртуальний і реальний типи дискурсу [5: 295].

За умов різних загальних настанов, комунікативних принципів реалізується аргументативний, конфліктний та гармонійний типи дискурсу.

За соціально-демографічними критеріями виділяються дитячий, підлітковий, чоловічий, жіночий, дискурс мешканців міста та села тощо.

Ще одним підходом до класифікації дискурсу є класифікація Г. Почепцова.

Він виокремлює теле- і радіодискурси, газетний, театральний, кінодискурс, літературний дискурс, дискурс у сфері публік рілейшнз (ПР), рекламний дискурс, політичний, релігійний (фідеїстичний) дискурси [1].

Деякі вчені, наприклад, В. В. Червоних, вважають, що на статус дискурсу можуть претендувати лише національні дискурси, як-от англійський, український тощо.

Таке різноманіття класифікацій є позитивним фактором. Класифікаційні розходження у більшості випадків є не взаємовиключними, а взаємодоповнюючими в силу дії принципу невизначеності, а типологія дискурсу обирається дослідником згідно потреб конкретного аналізу, оскільки у реальному спілкуванні типи й підтипи дискурсу здебільшого накладаються один на одного.

Підсумовуючи все вище сказане, можна зробити висновок, що незважаючи на те, що теорія дискурсу і його типологія вже тривалий час розробляються лінгвістами, досі не існує універсального визначення цього поняття, яке б включало всі його аспекти; та не розроблено уніфікованої системи критеріїв класифікації його різновидів.

Отже, інтерес дослідників буде спрямований на розв'язання цих проблем, вивчення особливостей окремих типів дискурсу та здійснення їх порівняльного аналізу.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Балабан О. О. Дискурс-теорії і дискурс-аналіз: історія і перспективи. [Електронний ресурс] / О. О. Балабан. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/apif/2010_5/balaban.pdf

2. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики / Ф.С. Бацевич – К.: Академія, 2004. – 344 с.
3. Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен / [І. С. Шевченко та ін.]. – Харків: Константа, 2005. – 356 с.
4. Каменская Т. Н. Понятие дискурса в лингвистике [Електронний ресурс] / Т.Н. Каменская. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/8_NND_2010/Philologia/60574.doc.htm
5. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс/ В.И.Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477с.
6. Кость С. Семантико-теоретичний аналіз функціонування терміна дискурс / С. Кость // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології», 2010. – № 675. – С. 121–124.
7. Ларькіна М. Інституційний дискурс як соціолінгвістичний феномен [Електронний ресурс] / М. Ларькіна. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nz/89_5/statti/70.pdf
8. Лингвистический энциклопедический словарь/ гл. ред. В.Н.Ярцева – Москва: Сов. Энциклопедия,1990.- 685с.
9. Макаров М.Л. Основы теории дискурса/ М.Л. Макаров . — М.: Гнозис, 2003.— 280 с.
10. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність: [на матеріалах суч. газетн. публіцистики]: монографія / К. Серажим. — К., 2002. – 392 с.
11. Чернявская В.Е. Дискурс как объект лингвистических исследований / В. Е. Чернявская // Текст и дискурс. Проблемы экономического дискурса: Сб. науч. тр. СПб: С.- Петерб.гос. ун-та экономики и финансов, 2001. – С.11-22